

<https://doi.org/10.62837/2024.8.55>

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Nəzəri dilçilik şöbəsinin dissertantı

DİL FUNKSIYALARININ SEMİOTİKASI

Açar sözlər: *Dil işarəviliyi problemi, lingvosemiotik tədqiqatın fenomenoloji xüsusiyyətləri, dil səviyyəsi vahidlərinin əsas xüsusiyyətləri, işarənin ixtiyariliyi, dil işarəsinin kateqorial xüsusiyyəti, sintaksis və sintaqmatikanın lingvosemiotik araşdırılması, elmi-tədqiqat obyektı, semiotikanın inkişafı, koqnitiv elmin inkişafında semiotikanın çox mühüm rolu, elmi biliklərin yeni paradigminin formalaşması.*

Ключевые слова: *Проблема языковой знаковости, феноменологические свойства лингвосемиотического исследования, основные свойства единиц языкового уровня, произвольность знака, категориальные свойства языкового знака, лингвосемиотическое изучение синтаксиса и синтагматики, объект научного исследования, развитие семиотики, важнейшая роль, семиотики в развитии когнитивистики, формирование новой парадигмы знания.*

Key words: *problem of language signification, phenomenological features of lingvosemiotik research, main features of language level units, sign arbitrariness, categorical feature of language sign, linguosemiotik study of syntax and syntagmatics, object of scientific research, development of semiotics, development of cognitive science formation of a new paradigm.*

Giriş: Hər hansı əşya, hadisə və münasibət şüurda əks olunaraq oxşar psixi forma yaradır. Bu psixi obraz ətraf aləmin ayrı-ayrı elementlərini əks etdirərək sözün daxili strukturunun elementinə çevrilir. Sözün material üst qatı səslərdən ibarət olur və mənanın ifadəsi funksiyasını yerinə yetirir. S.Axmanova qeyd edir ki, hər bir dil həm xarici fərqlərin təkrar olunmaz sistemini yaradır, həm də fərdi və özünəməxsus mənalara malik olur. Bu baxımdan hər hansı bir dil sistemində mövcud olan mənalara başqa bir dilin semantik sisteminə daxil olan lingvistik vahidlərin anlamlarına uyğun gəlmir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər, ümumiyyətlə dil, yalnız nitqdə funksionallaşır, nitqdən kənar dil mövcud deyildir. O.S.Axmanova polisemiya və omonimiya problemlərinə də toxunur. Alimin fikrincə, sözün semantik təhlili zamanı dilin bütün semantik sisteminin qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır. Dilin semantik sistemi real aləmdən ayrı, müstəqil bir mahiyyət kimi təhlil oluna bilməz. O.S.Axmanova və R.F.İdzelisin “Linqvistika və semiotika” adlı monoqrafiyası dil işarəsi probleminə həsr olunmuşdur. Bu əsərdə dil işarələrinin müxtəlif tipləri araşdırılır və lingvosemiotik tədqiqatın fenomenal ünsiyyətlərinin ümumi icmalı verilir [1, 31-36].

Əsas hissə: Adı çəkilən monoqrafiyada qeyd olunur ki, sistem kimi dil-ümumi səciyyəli xassələrin məcmusudur və bu ümumilik yalnız xüsusiyyət vasitəsilə

ifadə olunur. Burada ümumiləşdirmə dil vahidləri səciyyəsinin əsas xassələrindən biri kimi səciyyələnilir. Dil işarəsinin mühüm kateqorial xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sözün səs formasının məna ilə – dil vahidinin əşyevi məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Dil işarəsinin ikinci mühüm kateqorial xüsusiyyəti onun ixtiyariliyidir və sərbəstliyi. Səslənən formanın məna ilə heç cür məntiqi əlaqəsi mövcud deyildir. Eyni bir obyektin və onu ifadə edən anlayışın işarə seçiminin təqdimatı müxtəlif dillərdə fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil işarəsi öz təbiətinə görə informasiya ötürülməsinin konvensional vasitəsidir və bu baxımdan mənalandırdığı əşya və hadisə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin konkret linqvomədəni solumda nitq funksionallaşmasının konkret şəraitində aktuallaşma prosesində bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Əlbəttə burada funksionallaşan hər bir dil işarəsinin ixtiyariliyini şərtləndirən ənənəvi və struktur-sistem xüsusiyyətlərinin mühüm rolunu qeyd etmək vacibdir. Məhz bu fakt dil normalarının yaranmasına, dil kollektivi üzvlərinin işarənin uyğunlaşmasına, şüurlu təsirinə, işarənin funksionallaşma səviyyəsinin müəyyənəlməsinə şərait yaradır. Dil işarəsinin daha bir kateqorial xüsusiyyəti onun vahidliyindədir. Dilin linqvosemiotik sistem kimi araşdırılmasında onun bütün funksiyaları, daxili və xarici əlaqələri nəzərə alınır. Q.P.Şedrobitski yazırdı: “İşarə sistemini müəyyənəşdirmək insanın ictimai fəaliyyətindəki bütün münasibətləri və əlaqələri səciyyələndirmək deməkdir. Bu münasibət və əlaqələr insanın sosial fəaliyyətini xüsusi təşkil olunmuş bir orqanik bütövə çevirir. Məhz bu baxımdan dilçilikdə nitq fəaliyyəti, işarə və işarələr sistemi semiotik baxımdan izah olunur [2, 87-88].

E.S.Kubryakova “Части речи с когнитивной точки зрения” (“Nitq hissələri koqnitivlik baxımından”) adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, müasir dövrdə koqnitivlik nöqteyi-nəzərindən linqvistikanın qarşısında üç problem durur: dil işarəsinin xüsusiyyətləri, onun dərk olunması və tətbiqi [3, 150-151].

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, semiotika insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə: informasiya aləminə, etikaya və konseptologiyaya daxil olur [4, 25-34].

O.Q.Revzinanın fikrincə, dilçilikdə strukturalizm və poststrukturalizm dövründə qəbul edilmiş qanunlar dəyişir, bəzi elm sahələrini: semantika və psixologiyani, dilin sinxron və diaxron səciyyələrini, dil və nitq münasibətlərini bir-birindən ayıran sərhədlər pozulur. E.S.Kubryakova koqnitiv dilçiliyin elmlərarası münasibətlərinə toxunaraq yazır: “Koqnitiv dilçiliyin təkamülünün ilk dövrlərində mental təqdimat anlayışı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Lakin onun özünü də işarə mahiyyəti kimi qəbul edirdilər. Bu mental təqdimat ətraf aləmin insan təfəkküründəki əksidir və bu təqdimat insanın şüurunda yaddaşla əlaqələnilir.

Beləliklə, mental təqdimat ətraf aləmin xüsusi simvolik əski hesab olunurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, koqnitiv dilçilik və semiotikanın əlaqələri xüsusi olaraq araşdırılmırdı [5, 285-291].

Dili koqnitiv proses kimi müəyyənləşdirən yeni paradigmin formalaşması insanın kommunikativ fəaliyyəti ilə əlaqələndirilirdi. Yeni paradigmin insan beynində formalaşan xüsusi koqnitiv struktur və mexanizmlərə əsaslanır və kommunikativ fəaliyyətdə funksionallaşırdı. V.N.Bazilev dilin araşdırılmasında sinergetik yanaşmaya üstünlük verirdi. Alimin fikrincə, dildə sözlərin energetikası mahiyyət və enerji kateqoriyalarının vasitəsilə ötürülür. Mahiyyətin enerjisi onun özüdür, lakin mahiyyət enerji deyil. Alim burada sinergiya terminindən istifadə edirdi [6, 46-47].

Ç.U.Morrisin fikrincə, semiotikanın digər elmlərə münasibəti ikili səciyyə daşıyır: bir tərəfdən semiotika digər elmlər kimi elmdir, digər tərəfdən isə o elmlərin izahetmə alətidir. Semiotika dilçilik, məntiq, riyaziyyat, ritorika və estetika kimi ellərin izahında xüsusi əhəmiyyət daşıyır [7, 38-43].

M.Frumkinanın fikrincə, linqvistika işarə sistemləri olan, ümumi semiotikanın bir hissəsi olaraq qalır [8, 28-43].

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin mühüm sahələrini araşdıran linqvistik semiotika işarəni ifadə edən semiotika və məzmun, mənanı özündə ehtiva edən semasiologiyanın qarşılıqlı münasibətlərini öyrənir. T.B.Nazarova qeyd edir ki, real dil faktlarının araşdırılması əsas problem olaraq qalır. Semasiologiya müxtəlif mənalara ifadə edən semiooloji sistemlərin vahidlərinə əsaslanır. Məna real aləmin şüurda əks olunan hadisə, əşya və münasibətlərini özündə ehtiva edərək dil faktına çevrilir [9, 7-8]. “Şüurda əks olunmuş obraz və etik-orfoqrafik kompleks arasında tarixi-mədəni baxımdan sıx əlaqə yaranır. Heç bir məna material real səslənmə və onun yazıda ifadə olunan əksi olmadan mövcud deyildir. Linqvistik semiotika dilin ifadə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrində semiotikanın rolunu araşdırarkən heç də işarə sistemlərinin ümumi nəzəriyyəsi və linqvistika işində bərabərlik işarəsi qoymağa hazırlaşmırıq. Müxtəlif dil hadisələrinin araşdırılmasında semiotik kateqoriyaların xüsusi çəkisini müəyyənləşdirərkən qnoseoloji səviyyədə empirik fəaliyyətdən ümumiləşməyə doğru istiqamətlənirik.

Linqvistik semiotikanın kateqoriyalarının araşdırılması filoloji tədqiqatların ümumi istiqamətinin bir hissəsini təşkil edir. Xüsusi semasioloji sistemlərin tərkibində olan linqvistik semiotika formal münasibətlərlə məhdudlaşmayaraq, dili ünsiyyət vasitəsi kimi səciyyələndirən ümumi funksional qanunauyğunluqlara –ifadə və məzmunun vəhdətinə əsaslanır. Dilin müxtəlif hadisələrinin semiotik xüsusiyyətləri ilk planda məhz hansı işarə münasibətlərinin dayanması, ümumi kateqorial semiotik məzmununda birləşən dil vahidlərinin səciyyəsi kimi problemlər tipoloji semiotikanın maraq dairəsində olan məsələlərdir. Semiotik münasibətlər dildə təsadüf nəticəsində mövcud deyildir. Əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil, semantika və semiotikanın bölünməz vəhdətinə əsaslanır. Qeyd edə bilərik ki, semasioloji sistemlər tərkibində mövcud olan semiotika anlayışı semantika və metasemiotika anlayışları ilə bağlıdır. İ.S.Stepanov yazır: “İnsanların istifadə etdiyi təbii səsli dil ünsiyyət sistemlərinin ən tamı və mükəmməlidir”. İnsanlar tərəfindən yaradılmış bəzi rabitə sistemləri: Məsələn, Morze əlifbası, informasiya-məntiqi dillər, korlar üçün

tərtib olunmuş əlifbalar yalnız təbii dilə olan analogiyalar kimi səciyyəyənlə bilər [10, 30-31].

S.Stepanovun fikrincə, təbii bəşər dili bütün işarə sistemləri arasında mərkəzi yer tutur. Təbii bəşər dilinin təbii və özünütəşkilətmə xüsusiyyətlərini qeyd edən Y.M.Lotman semiotikanı müstəqil elm kimi dəyərləndirir. Alimin fikrincə semiotikanın obyektini ünsiyyət işarələri təşkil edir [11, 5-6].

M.Lotman qeyd edir ki, semiotikanı çaşdıran alimin psixikası kinorejissorun psixoloji vəziyyətinə bənzəyir. Kinorejissor ətraf aləmə kadr şəklində düzülmüş barmaqlarının çərçivəsindən baxır, təbiət mənzərələrinin ayrı-ayrı hissələrini çəkir. Semiotik alim də ətraf aləmi semiotik strukturlar çərçivəsində dərk edir. Antik tarixdə deyilir ki, çar Midas öz qızıl barmaqları ilə nəyə toxunurdusa, qızıla çevrilirdi. Semiotik alimin diqqətini cəlb edən hər bir obyekt semiotikləşir [37, 5-6].

E.N.Panovun fikrincə, bəşər dili semiotikanın mərkəzi obyektini təşkil edir [12, 87-89]. Bəzi dilçilərin əsərlərində linqvistika və semiotikanın antoloji asılılığı olmayan anlayışlar olduğu qeyd edilir.

L.S.İbrayev semiotizmin səhv anlayış olduğunu qeyd edərək yazır: “Semiotika və linqvistika müstəqil elm sahələridir”. Alim qeyd edir ki, işarə təmasla səciyyəyənlən, süni, ixtiyarı, müəyyən məqsəd daşıyan, onu və qəbul edənin şüurunda xüsusi obraz yaradan kommunikativ funksiya daşıyan vasitədir [13, 17-35].

Semiologiyanın – işarələr sistemini öyrənən ümumi elm olduğunu və dilin ümumi işarə sistemləri arasında çox mühüm yer tutduğunu qeyd edən ilk alim Ferdinand de Sössür olmuşdur. Çox təəssüf ki, Avropa, Amerika və rus alimləri işarə nəzəriyyəsini öyrənən ilk alim kimi F. de Sössürü qeyd edirlər. Lakin F. de Sössürün yaşayıb-yaratdığı XIX əsrdən çox-çox yüzilliklər öncə Şərq alimləri işarə nəzəriyyəsinə cild-cild kitablar həsr etmişlər. Ferdinand de Sössür yazır: “Dil anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir. Dili bu baxımdan yazı, lal-karların əlifbası, simvolik mərasimlər, nəzakət qaydaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə etmək olar. Lakin dil bu sistemlərin ən mühümüdür” [14, 54-55].

Semiologiya – işarələri cəmiyyətin çərçivəsində öyrənən elmdir. Bu elm sosial psixologiyanın, hətta ümumi psixologiyanın tərkib hissəsi ola bilər. Bu elm yunan dilindəki “semeion” (işarə) sözündən yaranmışdır. Semiologiya işarələr barədə elm olub, onun hansı qanunlar əsasında mövcud olduğunu izah edir. Ferdinand de Sössür qeyd edirdi ki, linqvistika semiologiya elminin bir hissəsidir və semiologiyanın qanunları linqvistikaya da aiddir. Semiologiyanın ümumi səciyyəsinə seçmək psixoloqa aiddir. Linqvistik vəzifəsi isə semioloji qanunauyğunluqlar çərçivəsində dil sisteminin rolunu araşdırmaqdır. Ferdinand de Sössür dilin işarə təqdimatının mahiyyətini araşdırmış, dilin işarə sistemləri nəzəriyyəsini yaratmışdır. Ferdinand de Sössür işarənin ikitərəfli fəaliyyətini açıb göstərmiş və qeyd etmişdir ki, bu tərəflər psixi hadisədir. İnsan şüurunda assosiativ əlaqə ilə bağlıdır. Ferdinand de Sössür yazırdı: “Dil işarəsi əşya və onun adını deyil, anlayış və akustik obrazı birləşdirir. Akustik obraz material səsləndirmə olub fikri mahiyyət daşıyır,

yalnız səsləndirmənin psixi izi olur və hissiyyat orqanları tərəfindən qəbul olunur” [40, 100-102].

Akustik obraz assosiativ cütlük xüsusiyyətlərinə malik olur. Terminoloji baxımdan yanaşanda “mənalandırılan” və “mənalandıran” anlayışlarından istifadə olunur. Ferdinand de Sössür işarənin ixtiyariliyini və motivə olunmadığını qeyd edir, işarə və mənalandırılan obyekt arasında əlaqənin mövcud olmadığını söyləyir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənalandıran danışan şəxs tərəfindən sərbəst seçilə bilməz, çünki dil kollektivi tərəfindən qəbul edilmiş forma olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işarənin əsas prinsipi onun qeyri-motivə xüsusiyyəti olsa da, dildə motivləşmə anlayışı özü nisbidir. Aristotel qeyd edirdi ki, “adlar yalnız işarə olduqda yaranır, müxtəlif səs yığını nə isə izah etsə də, hələ ad ola bilməz. Məsələn, heyvanların çıxardığı səslər müəyyən mənə ifadə etsə də ad ola bilmir”. Mənanın motivləşmədiyini təəvvür etmək çətindir. Lakin elə bir dil də mövcud deyildir ki, orada bütün mənalər motivləşmiş olsun [15, 94-116].

A.Meye dil işarələrinin ixtiyariliyi barədə yazırdı: “Əgər dil vasitəsilə ifadə olunan fikirlər öz təbiətinə görə onları ifadə edən səs formaları ilə bağlı olsaydı, əgər linqvistik işarə ənənədən asılı olmayaraq öz mahiyyəti ilə hər hansı anlayışın yaranmasına səbəb olsaydı, o zaman bir ümumi tip mövcud olardı və dil tarixi əsasında aparılan müqayisələr mümkün olmazdı. Lakin əslində dil işarəsi ixtiyaridir, bu işarə yalnız müəyyən ənənə çərçivəsində mənaya malik olur. Dil işarəsinin tam ixtiyarı xüsusiyyəti müqayisəli metodun mövcudluğuna imkan yaradır [16, 59-61].

Nəticə: Nitq zamanı sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girərkən, xətti xarakterli münasibətdə olurlar. Buna görə də iki sözün eyni zamanda tələffüzü mümkün deyildir. Nitq axınında bu elementlər bir-birinin arxasınca düzülür və sintaqmatik münasibətləri reallaşdırırlar. Eyni zamanda nitq axını zamanı ümumi mənaya malik olan sözlər yaddaşda müəyyən qruplar yaradır və assosiativ münasibətləri reallaşdırır.

Ferdinand de Sössür bu qənaətə gəlir ki, sintaqmatik münasibətlər iki və ya daha çox saylı dil vahidləri arasındakı əlaqələrə əsaslanır. Bu dil vahidləri nitqdə aktual ardıcılıqla düzülür. Assosiativ münasibətlər virtual mövcud olan dil vahidlərinin əlaqələri əsasında yaranır. Ferdinand de Sössür tərəfindən dil işarəsinin xüsusiyyətlərini ifadə edən əsas qanunauyğunluqlar formaləşdirilmişdir. Dil işarəsinin psixi xüsusiyyətləri barədə fikir irəli sürülmüş, mənalandıran və mənalandırılan arasındakı əlaqələrin ixtiyariliyi qeyd edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Akhmanova O.S., İdrelis R.F. *Linguistic and Semiotic's* – Moskva: Moscow University. Press. 1979.
- 2.Щедровицкий Г.П. Что значит рассматривать язык как знаковую систему? // Материалы к конференции «Язык как знаковая система особого рода». – Москва: Наука, – 1967, – с. 87-88.

3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: Наука, – 1997, – с. 150-151.
4. Ревзина О.Г. Язык и дискурс // Вестник МГУ, Сер. 9. Филология, – – 1999, № 1, – с. 25-34.
5. Кубрякова Е.С. О связях когнитивной науки с семиотикой. (определение интерпретанта языка) // Язык и культура. – Москва: Языки славянской культуры, – 2001, – с. 283-291.
6. Базылев В.Н. Синергетика языка. – Москва: Диалог МГУ, – 1998, – с. 46-47.
7. Моррис И.У. Основания теории знаков // Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001, – с. 38-43.
8. Форумкина Р.М. Концепт, категория прототип. // Лингвистическая и экстралингвистическая семиотика. Москва: ИНИОН РАН, 1992, с. 28-43.
9. Назарова Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык. – Москва: Высшая школа, – 1994, – с. 7-8.
10. Степанов Ю.С. Семиотика. – Москва: Наука, – 1971, – с. 30-31.
11. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – Москва: Языки русской культуры, – 1999, – с. 5-6.
12. Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. – Москва: Знание, – 1980.
13. Ибраев И. Надзнаковость языка. (К проблеме отношения семиотики и лингвистики) // – Москва: Вопросы языкознания, № 1, – 1978, – с. 17-35.
14. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1986.
15. Аристотель. Об истолковании // Аристотель. Сочинения в четырёх томах. – Москва: Мысль, – 1978, т. 2. – с. 94-116.
16. Мейе А. Сравнительный метод в историческом освещении. – Москва: НЛ, – 1954, – с. 58-61.

Sura Tariyel qızı Pənahlı

Dil funksiyalarının semiotikası

Xülasə

Hər hansı əşya hadisə və münasibət şüurda əks olunaraq oxşar psixi forma yaradır. Bu psixi obraz ətraf aləmin ayrı-ayrı elementləri əks etdirərək sözün daxili strukturunun elementinə çevrilir. Sözün material üst qatı səslərdən ibarət olur və mənanın ifadəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Hər bir dil həm xarici fərqlərin təkrar olunmaz sistemini yaradır, həm də fərdi və özünəməxsus mənalara malik olur. Bu baxımdan hər hansı bir dil sisteminə mövcud olan mənalər başqa bir dilin semantik sisteminə daxil olan linqvistik vahidlərin anlamlarına uyğun gəlmir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər, ümumiyyətlə dil yalnız nitqdə funksionallaşır, nitqdən kənar dil mövcud deyildir.

Dil işarəsini mühüm kateqorial xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sözün səs formasının məna ilə – dil vahidinin əşyəvi məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Сура Тариел кызы Панахлы **Семиотика языковых функций**

Резюме

Язык как система представляет собой совокупность свойств общего характера, причем общее существует только в отдельном и через отдельное.

Обобщение выступает в качестве одного из основных свойств языкового уровня. Рассматривая важнейшие категориальные свойства языкового знака следует в первую очередь выделить свойство незакрепленности данного звучания за данным значением, предметно-вещественным содержанием языковой единицы.

Другим важным категориальным свойством языкового знака является его произвольность. Выбор знаковой репрезентации одного и того же понятия (объекта) оказывается весьма различным в разных языках. Вместе с тем следует подчеркнуть, что обращение к определенным уровням языковой системы в том или другом языке в целом ряде случаев выступает в качестве регламентирующего момента.

Sura Tariyel gizi Panahli **Semiotics of language functions**

Summary

Any object, event and attitude is reflected in the mind and creates a similar mental form. This mental image becomes an element of the internal structure of the word, reflecting the individual elements of the surrounding world. The material of the word consists of top layers of sounds and serves as an expression of meaning. Each language creates a unique system of external differences, as well as individual and unique meanings. From this point of view, the meanings existing in any language system do not correspond to the meanings of linguistic units included in the semantic system of another language. It should be noted that words, in general, language function only in speech, there is no language outside speech. When studying the important categorical features of the language sign, it should be noted first of all that the sound form of the word has nothing to do with the meaning - the material content of the language unit.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi:f.e.d., Əliyeva Z.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**